

مكتبة تشریحی
TASHREEH COLLEGE

گروه علمی قرآنی و حدیث

پژوهشنامه‌ی دکتری

موضوع:

ایمان و عقل و ارتباط آن دو از دیدگاه قرآن و حدیث

دانشجو: محمد صدقی الانق

استاد راهنما: حجت الاسلام و المسلمین جناب استاد
آقای دکتر احمد احمدی

استاد مشاور اول: جناب استاد آقای دکتر محمد محمد
رضایی

استاد مشاور دوم: حجت الاسلام و المسلمین جناب استاد
آقای دکتر احمد عابدی

تابستان ۱۳۸۸

عنوان رساله:

ایمان و عقل و ارتباط آن
دو از دیدگاه قرآن و
حدیث

عنوان الرسالة:

الايمان و العقل و الارتباط
بينهما في نظر القرآن و
الحديث

تقديم :

به ساحت مقدس عقل كامل و ايمان مجسم، سيد اولاد آدم، پيامبر اعظم، خاتم انبيا مكرم، محمد بن عبدالله⁹ و اهل بيت پاك و مطهرش، آنانكه چراغ هدايت و سفينة نجات و راهنمايان بشر به زندگي با ايمان عقلاني اند.

به دانشمندان ربّاني آنانكه همانند شمع سوختند و با تلاش مخلصانه خود محفل مكتب اهل بيت (ع) را روشن نگه داشته و آن مكتب را از دست اندازي دشمنان و آفات زمان محافظت كردند و همواره مرزهاي ايمان عقلاني را استحکام بخشيدند.

به مجاهدان في سبيل الله و حماسه آفرينان ميدانهاي جهاد از اول اسلام تا عصر حاضر كه در نهايت گمنامي و تنها براي اجراي فرمان خدا در آن صحنه ها عزت آفريدند و از آيين نجات بخش اسلام كه پيامش زندگي طيب با ايمان عقلاني است، با قطره قطره خون خود دفاع كردند.

به پدر و مادر عزيزم كه در تربيت و رشد عقلاني فرزند خود از هيچ كوششي دريغ نكردند.

تشکر و قدردانی:

خداوند متعال را حمد و سپاس بیکران می‌گوییم که ما را به نعمت عقل و ایمان مفتخر ساخت و او را شکر می‌گذاریم که ما را به اسلام آیین، ایمان عقلانی هدایت نمود و با این رهنمود، به ما حیات طیبه داد.

در اینجا لازم می‌دانم از کلیه کسانی که به نوعی در تألیف این رساله از انتخاب موضوع تا تدوین نهایی آن مرا یاری نمودند تشکر نمایم زیرا من لم یشکر المخلوق لم یشکر الخالق. بویژه از استاد فرزانه و اسوه اخلاق جناب حجت الاسلام و المسلمین آقای دکتر احمد احمدی کمال تشکر دارم که راهنمایی این تحقیق را عهده دار بودند و در تمام مراحل تدوین آن با وجود اشتغالات متعدد علمی و اجرایی که داشتند، هرگز راهنمایی‌های ارزنده و تعیین کننده خود را دریغ نداشتند و دفعات متعدد این تحقیق را مطالعه کردند و با نکته سنجی‌های دقیق و مساعدت‌های علمی خود رساله حاضر را از جهات متعدد غنا بخشیدند. از خداوند متعال برای آن استاد بزرگوار اجر جزیل و توفیق روز افزون و سلامتی و عمر طولانی آرزومندم.

همچنین از استادان محترم جناب آقای دکتر محمد محمد رضائی و حجت الاسلام و المسلمین آقای دکتر احمد عابدی که مشاوره این رساله را به عهده داشتند و زحمات مطالعه این تحقیق را تقبل و با مشاوره‌های محققانه خود نویسنده را در تدوین رساله یاری نمودند بسیار سپاسگزارم و توفیق روز افزون و سلامتی برای آن بزرگواران آرزومندم و خدا را شاکر هستم که در تدوین رساله توفیق بهره‌مندی از راهنمایی و مشاوره چنین فرزانه‌گانی را بر بنده عنایت فرمود، از این رو اگر رساله نقاط قوت و مثبتی دارد ثمره راهنمایی‌ها و مشاوره‌های این بزرگواران است و اگر کاستی‌هایی وجود دارد که مسلماً وجود دارد متوجه نگارنده خواهد بود.

همچنین تشکر می‌کنم از تلاش‌های مسئولین محترم دانشکده اصول الدین بخصوص از حجت الاسلام و المسلمین آقای دکتر زاهدی مسئول آموزش دانشکده و همکاران محترم ایشان که با فراهم آوردن زمینه اجرایی و اداری مراحل تحقیق، در تسریع انجام آن حقیر را یاری نمودند.

در پایان از خانواده خود قدردانی می‌کنم که با شکیبایی مشکلات دوران تدوین رساله را تحمل نمودند و همواره مرا یار و مددکار بودند.

چکیده :

رساله حاضر به عنوان ایمان و عقل و ارتباط آن دو از دیدگاه قرآن و حدیث به دنبال پاسخ صحیح به این سؤال است که ماهیت ایمان و عقل و ارتباط آن دو از دیدگاه قرآن و حدیث چیست؟ و سئوالات فرعی متعددی در این رابطه مطرح است که تلاش شده به اهم آنها پاسخ داده شود.

در این تحقیق عقل و ایمان در قرآن و حدیث مورد بررسی قرار گرفته است برداشت نویسنده این است که عقل از این دید استعدادی است که انسان به وسیله آن علم نافع و هدایت گر به سوی عمل صالح کسب می نماید که علم و معرفت مذکور موجب رهیابی فرد به دین حق می گردد و احکامی که از طریق عقل کشف و صادر می شود همانند مدلول دلیل معتبر نقلی حجت می باشد.

اما ایمان در قرآن و حدیث، نتیجه به دست آمده این است که ایمان عبارت از معرفت و تصدیق قلبی خدا و پیامبر و ما جاء به النبی و اعتقاد به ائمه اثني عشره است و در ماهیت ایمان عمل و یا اقرار زبانی دخالت ندارد. در ادامه برخی از ویژگی های ایمان که در تبیین ماهیت آن نقش دارد مورد بحث و بررسی قرار گرفته است از جمله اینکه ایمان امر اختیاری است، ایمان تجزی ناپذیر است، ایمان با شك قابل جمع نیست و فزونی و کاستی را می پذیرد.

در تبیین حقیقت ایمان به ناچار مسأله نسبت اسلام و ایمان مورد بررسی قرار گرفته است و معلوم شده است که این دو مراتب متعدد دارند و نسبت بین اسلام و ایمان در مرتبه پایین عموم مطلق است یعنی هر فرد مؤمن مسلمان است اما هر مسلمان مؤمن نمی باشد و در این مرتبه آن دو اختلاف ماهوی دارند یعنی حقیقت اسلام در این مرتبه چیزی جز اظهار زبانی شهادتین نیست اما ایمان در مرتبه اول تصدیق قلبی شهادتین است ولی تفاوت اسلام و ایمان در مراتب بالاتر ماهوی نیست بلکه در شدت و ضعف است.

در مورد رابطه عقل و ایمان از دید قرآن و حدیث آن چه باید گفت این است که آن دو رابطه بسیار تنگاتنگ دارند و از این دید نه تنها بین آن دو تعارضی نیست بلکه تعامل فراوان بین آنها برقرار است، از این رو، از طرفی عقل موجب تقویت ایمان است. اصولاً عقل اساس ایمان معرفی شده است. و هرگز جدایی ایمان و عقل معنا ندارد و آن کس که عقل دارد ایمان دارد و ایمان در زمینه عقل معنا پیدا می کند یعنی ایمان بدون تعقل امکان ندارد. و هرچه عقل قوی تر باشد موجب قوت ایمان است از طرفی اساس بودن عقل بدین معنا نیست که اگر عقل به کمال برسد از راهنمایی دین و ایمان دینی بی نیاز بشویم بلکه کارآمدی عقل در سعادت دنیوی و

اخروي انسان با راهنمايي وحى است. چون عقل از درك تمام جوانب سعادت بشر عاجز است. با وجود اين عقل در توسعه ايمان نقش بسيار دارد همانطور كه ايمان در توسعه كمى و كيفى عقل تأثير قابل توجه دارد و عواملى چند اين نقش ايمان را عملى مي‌كنند.

كليد واژه‌ها:

عقل، ايمان، اسلام، تصديق، معرفت، شك، حجت باطنى، ايمان
اختيارى

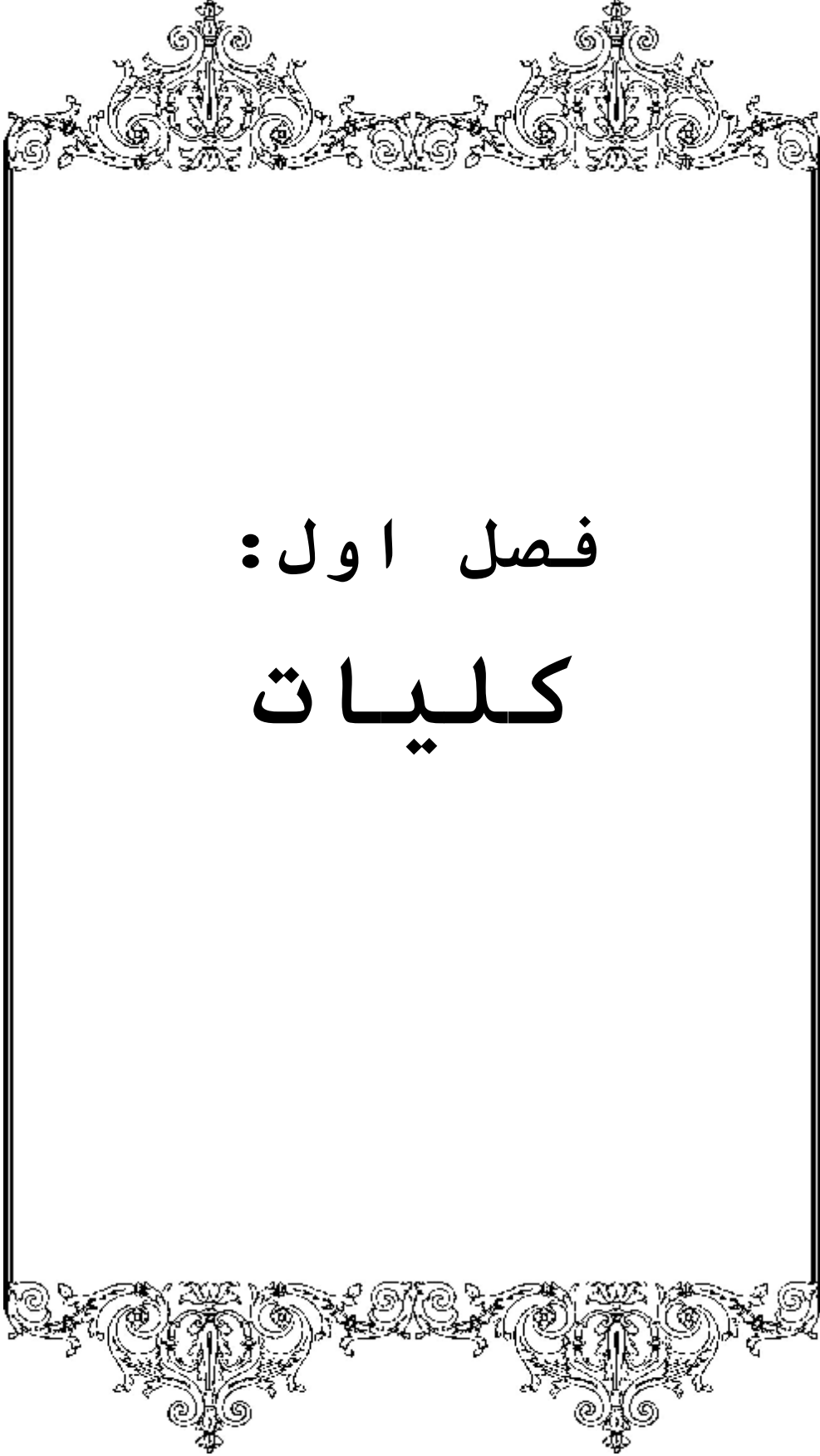
فهرست مطالب

۱	فصل اول: کلیات.....
۲	۱-۱- طرح تحقیق.....
۲	۱-۱-۱- نوع تحقیق:
۲	۱-۱-۲- بیان مسئله تحقیق:
۳	۱-۱-۳- اهمیت و ضرورت تحقیق:
۴	۱-۱-۴- پیشینه تحقیق:
۶	۱-۱-۵- پرسش اصلی و پرسش‌های فرعی تحقیق:
۶	۱-۱-۶- فرضیه تحقیق:
۶	۱-۱-۷- روش تحقیق:
۶	۱-۱-۸- موانع و محدودیت‌های تحقیق.....
۸	۲-۱- واژه شناسی.....
۸	۲-۱-۱- عقل در لغت.....
۹	۲-۲-۱- عقل در اصطلاح.....
۹	۲-۲-۱-۱- مقدمه:
۱۲	۲-۲-۲-۱- عقل در عرف:
۱۳	۲-۲-۲-۱- عقل در فلسفه.....
۱۵	۲-۲-۲-۱- عقل در علم کلام.....
۱۵	۲-۲-۲-۱- عقل در عرفان.....
۱۶	۲-۲-۲-۱- نتیجه.....
۱۶	۲-۲-۳-۱- ایمان در لغت:
۱۷	۲-۲-۴-۱- ایمان در اصطلاح متکلمان مسلمان.....
۱۷	۲-۲-۴-۱-۱- خوارج:
۱۸	۲-۲-۴-۱-۲- مرجئه.....
۱۹	۲-۲-۴-۱-۳- اشاعره:
۲۰	۲-۲-۴-۱-۴- معتزله:
۲۲	۲-۲-۴-۱-۵- شیعه:
۲۴	۲-۲-۴-۱-۶- نتیجه.....
۲۵	فصل دوم: عقل از دیدگاه قرآن و حدیث.....
۲۶	۲۶- اشاره.....
۲۸	۱-۲- عقل در قرآن.....
۲۸	۱-۱-۲- دیدگاه‌ها.....
۲۹	۱-۲-۲- روش تفکر قرآنی:
۳۰	۱-۲-۳- کاربرد عقل در قرآن:
۳۱	۱-۲-۴- معنای پیشنهادی در باب عقل در قرآن.....
۳۳	۱-۲-۵- جمع‌بندی معنای عقل از دید قرآن.....
۳۴	۲-۲- عقل در احادیث.....
۳۴	۱-۲-۲- معنای عقل در احادیث.....
۳۶	۲-۲-۲- ویژگی‌های عقل در احادیث.....
۳۷	۱-۲-۲-۲- عقل اساس هر فضیلت.....
۳۷	۲-۲-۲-۲- عقل موهبت الهی.....
۳۸	۳-۲-۲-۲- عقل امری ذمیراتب.....
۴۰	۴-۲-۲-۲- رابطه دو سویه عقل و عمل.....
۴۲	۵-۲-۲-۲- عقل و بعثت.....
۴۲	۶-۲-۲-۲- عقل حجت باطنی خدا.....

۴۲	نتیجه	۳-۲
۴۴	فصل سوم: حجیت عقل	
۴۵	اشاره	
۴۵	۱-۳ حجیت ادراکات عقل	
۴۵	۱-۱-۳ در قرآن (سندیت عقل از نگاه قرآن)	
۴۷	۲-۱-۳ در احادیث	
۴۸	۳-۱-۳ در علم اصول	
۴۹	۴-۱-۳ در فلسفه	
۵۰	۵-۱-۳ در کلام	
۵۱	۲-۳ وجه حجیت عقل	
۵۱	۱-۲-۳ حجیت عقل نظری:	
۵۱	۲-۲-۳ حجیت عقل عملی:	
۵۲	۳-۲-۳ فرق عقل با بنای عقلا در حجیت	
۵۳	۳-۳ استدلال منطقی در قرآن	
۵۵	۴-۳ استدلال‌های انبیا و اولیا در قرآن	
۵۷	۵-۳ استدلال عقلی در روایات	
۵۸	۶-۳ نتیجه	
۵۹	فصل چهارم: ایمان از دیدگاه قرآن و حدیث	
۶۰	اشاره	
۶۱	۱-۴ کاربرد ایمان در قرآن و حدیث	
۶۲	۱-۱-۴ آیات قرآن کریم	
۶۳	۲-۱-۴ احادیث	
۶۴	۳-۱-۴ لغت	
۶۶	۲-۴ نقد و بررسی قول به جزئیت عمل در حقیقت ایمان	
۷۲	۳-۴ نقد و بررسی قول به جزئیت اقرار زبانی در حقیقت ایمان	
۷۵	۴-۴ رابطه ایمان و عمل	
۷۹	۵-۴ مفهوم تصدیق در ایمان	
۷۹	۱-۵-۴ مقدمه:	
۸۰	۲-۵-۴ اشاعره:	
۸۲	۳-۵-۴ شیعه:	
۸۲	۶-۴ تحقیق و نتیجه	
۸۵	فصل پنجم: ویژگی‌های ایمان	
۸۶	اشاره	
۸۶	۱-۵ اختیاری بودن ایمان	
۸۶	۱-۱-۵ اقوال متکلمان مسلمان	
۸۷	۲-۱-۵ تحلیل معنای دین و تدین	
۸۸	۳-۱-۵ شواهد قرآنی و روایی	
۹۰	۲-۵ تجزی ناپذیری ایمان	
۹۱	۱-۲-۵ شواهد تجزی ناپذیری ایمان:	
۹۱	۱-۱-۲-۵ شواهد قرآنی:	
۹۲	۲-۱-۲-۵ شواهد روایی:	
۹۴	۳-۵ ایمان و شک	
۹۴	۱-۳-۵ کفایت ظن قوی در ایمان	
۹۶	۲-۳-۵ اقسام شك	
۹۶	۳-۳-۵ ایمان و شك ابتدایی:	
۹۸	۴-۳-۵ عدم اجتماع شك ابتدایی با یقین	

۱۰۰	۵-۳-۵- ایمان و شك مستمر
۱۰۲	۵-۳-۶- شك مستمر از اسباب كفر:
۱۰۴	۵-۴-۴- فزوني و كاستي پذيري ايمان
۱۰۴	۵-۴-۱- فزوني و كاستي پذيري ايمان در قرآن و احاديث:
۱۰۴
۱۰۵	۵-۴-۲- شواهد فزوني و كاستي پذيري ايمان:
۱۰۵	۵-۴-۳- عدم رابطه زيادت و كاهش پذيري ايمان با جزئيت
۱۰۷	عمل در حقيقت آن:
۱۱۱	۵-۴-۴- زيادت ايمان به دو معنای ديگر:
۱۱۲	۵-۴-۵- نتيجه بحث از زيادت و كاهش ايمان
۱۱۴	۵-۵-۵- ايمان توحيد و توسل
۱۱۴	۵-۵-۱- توحيد افعالي:
۱۱۴	۵-۵-۲- توحيد عبادی (توحيد در عبادت):
۱۱۵	۵-۵-۳- عبادت
۱۱۶	۵-۵-۴- نسبت توسل و ايمان توحيد
۱۱۷	۵-۵-۵- نظام هستي و توسل
۱۱۷	۵-۵-۶- مفهوم توسل در قرآن:
۱۱۹	۵-۵-۷- توسل در احاديث
۱۲۲	فصل ششم اسلام و ايمان
۱۲۳ اشاره:
۱۲۳	۶-۱-۱- اسلام و ايمان در آينه اندیشه ها
۱۲۸	۶-۲-۱- اسلام و ايمان در لغت:
۱۲۹	۶-۳-۱- کاربرد اسلام و ايمان در قرآن و حديث:
۱۲۹	۶-۳-۱-۱- اسلام در مقابل ايمان
۱۳۱	۶-۳-۲- اسلام به معنای تسليم و تصديق قلبي
۱۳۲	۶-۳-۳- اسلام به معنای تسليم قلبی محض
۱۳۳	۶-۳-۴- اسلام و ايمان امری ذو مراتب:
۱۳۶	۶-۴-۱- نتيجه بحث اسلام و ايمان:
۱۳۷	فصل هفتم: عقل و معرفت ديني
۱۳۸ اشاره
۱۳۹	۷-۱-۱- جایگاه عقل در معرفت ديني
۱۳۹	۷-۱-۱-۱- جایگاه عقل نظري
۱۴۰	۷-۱-۱-۲- جایگاه عقل عملي
۱۴۲	۷-۱-۱-۳- جایگاه عقل در احكام فرعی
۱۴۴	۷-۲-۱- عقل در آينه اندیشه ها:
۱۴۸	۷-۳-۱- كاشفیت عقل و معرفت ديني
۱۵۲	۷-۴-۱- محدودیت های ادراكي عقل در معرفت ديني (ضرورت بعثت)
۱۵۵	۷-۵-۱- كمال عقل و خاتمیت
۱۵۷	۷-۶-۱- تعارض عقل و نقل
۱۵۷	۷-۶-۱-۱- مفهوم تعارض
۱۵۷	۷-۶-۱-۲- صورتهای گوناگون عقل و نقل
۱۶۰	۷-۶-۱-۳- قضاوت عقل در تعارض عقل و نقل:
۱۶۳	فصل هشتم: عقل و تقويت (توسعه) ايمان
۱۶۴ اشاره:
۱۶۴	۸-۱-۱- عقلاني بودن ايمان
۱۶۷	۸-۲-۱- عقل متقدم بر نقل و متأخر از آن

۱۶۹	۳-۸- نقش درون دینی و برون دینی عقل.....
۱۷۱	۴-۸- عقل مهم‌ترین عنصر دین.....
۱۷۳	۵-۸- ایمان تقلیدی.....
۱۷۵	۶-۸- پیامدهای عدم تعقل.....
۱۷۹	۷-۸- عقلانی بودن ایمان نه عرفی شدن آن:.....
۱۸۳	۸-۸- نقد و بررسی نظریه عرفی شدن دین.....
۱۸۳	۱-۸-۸ ناسازگاری عقلانیت ایمان با عقلانی کردن باورها.....
۱۸۳	۲-۸-۸ ناسازگاری عقلایی کردن احکام رفتاری با.....
۱۸۴	جامعیت دین.....
۱۸۶	۳-۸-۸ عرفی کردن دین یعنی نفی آن.....
۱۸۷	فصل نهم: ایمان و توسعه عقلانیت.....
۱۸۸	اشاره:.....
۱۸۸	۱-۹- نقش تقوا در توسعه عقلانیت.....
۱۹۱	۲-۹- تعالیم و حیانی، توسعه عقلانی.....
۱۹۴	۳-۹- نقش روش عقلانی در توسعه عقلانیت.....
۱۹۷	۴-۹- مبارزه با عوامل لغزش و انحراف عقل.....
۱۹۹	۵-۹- خلاصه‌ای از نقش عقل و ایمان در توسعه یکدیگر با تکیه بر نظر قرآن و حدیث.....
۲۰۲	۶-۹- گزارش از مباحث پایان‌نامه.....
۲۰۴	کتاب نامه.....

فصل اول: کلیات

۱-۱- طرح تحقیق

۱-۱-۱- نوع تحقیق:

این تحقیق به نام ایمان و عقل و رابطه آن دو از دید قرآن و حدیث است و از نوع تحقیقات مساله پژوهی، بنیادی و درون رشته‌ای است یعنی اولاً پژوهش درباره يك مسئله اصلي و چند مسئله فرعي است که در این تحقیق تلاش می‌شود پاسخ آن‌ها به شکل قابل قبول ارائه شود. ثانیاً این پژوهش از نوع بنیادی و نظری است و نتایج آن صرفاً نظری خواهد بود گرچه آن نتایج می‌تواند برای بهینه سازی عملکرد اشخاص یاری کند زیرا بدیهی است که فرد مؤمن منطقی در انجام وظایف خود با احساس مسئولیت زیاد عمل می‌کند. از این لحاظ هدف تحقیق کاربردی است.

ثالثاً این تحقیق مربوط به موضوع درون رشته‌ای است و در زمینه موضوعات مشترک در میان چند رشته نیست به عبارت دیگر در این تحقیق عقل و ایمان و رابطه آن دو فقط از دید قرآن و حدیث بررسی می‌شود.

۱-۱-۲- بیان مسئله تحقیق:

اولین پیام و مهمترین دغدغه آیین فطری اسلام فلاح و رستگاری بشر است از این رو شعار نخست خود را فلاح و رستگاری بشر قرار داد. شعاری که از عمق جان انسان برمی‌خیزد. آری رستگاری و سعادت ابدی انسان مقصد نهایی اسلام است و برای رسیدن بشر به آن مرحله ایمان را به عنوان ابزار فلاح معرفی کرده است. حتی از این دید انسان اگر بخواهد با انجام اعمال صالح به نتایج خوب ابدی و اخروی دست پیدا کند آن عمل باید در زمینه ایمان و از فرد مؤمن انجام بگیرد و تنها حسن فعلی کفایت نمی‌کند.

قرآن کریم می‌فرماید:

« مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَىٰ وَ هُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيَاةً طَيِّبَةً »^۱ «هر فردی چه مرد یا زن عمل نیک انجام بدهد در حالی که مومن است به او زندگی پاکیزه می‌بخشیم.»

از طرفی قرآن کریم در آیات متعدد و احادیث بسیار عقل و تعقل را اساس هر خیر و فضیلت قرار داده است و به تعبیر محدث بزرگ ثقة الاسلام مرحوم کلینی «عقل محوری است که همه چیز دور آن می‌چرخد و به وسیله آن دلیل اقامه می‌شود و ثواب و عقاب بر عهده آن است.»^۲

۱- نخل / ۹۷.

۲- کلینی، اصول کافی، ج ۱، آخر مقدمه کتاب.

بر این اساس همه مسائل دین و ایمان و خوشبختی و سعادت به وسیله عقل معنا پیدا می‌کند به تعبیر دیگر وابستگی ایمان و فلاح به عقل در اسلام طوری مطرح شده است که گویا دستیابی به ایمان و رسیدن به همه خوشبختیها هرگز بدون عقل امکان ندارد از این رو رساله حاضر عقل و ایمان و رابطه آن دو از دید قرآن و حدیث مورد بررسی قرار داده است.

۱-۱-۳- اهمیت و ضرورت تحقیق:

بحث عقل و ایمان از مباحث مهم کلامی است که با ابعاد مختلف زندگی انسان ارتباط تأثیرگذار دارد. از این رو مسائل گوناگونی در حوزه ایمان مطرح است از جمله چستی ایمان و عقلانی بودن آن، بخصوص در عصر حاضر که عقلانی بودن مسائل دینی و ایمان از مسائل پرطرفدار و زنده مباحث کلامی و فلسفی است. در این بین، ایراد شبهات فراوان در مورد ایمان و عقلانی بودن آن و هجوم فرهنگی جهان الحاد، به جامعۀ دینداران از سویی و روی آوری انسان معاصر برای درک حقایق دین و معنویات از سوی دیگر، می‌طلبد که بحث و کاوش در ابعاد گوناگون این مسئله روز به روز گسترش بیش از پیش پیدا کند.

اهمیت موضوع از این جهت بسیار است که ایمان دینی پس از دوران طولانی مبارزه همه جانبه ملحدان با آن، امروز توانسته است پناهگاهی قابل اعتماد برای انسانهای سرگردان و گرفتار انواع بیماریهای روحی باشد. و موجی از گرایش به دین و نهضت بازگشت به ایمان و معنویت را ایجاد کند، به گونه‌ای که برخی مجله‌های غربی می‌نویسد: خدا در حال بازگشت است^۱. آری بشر بعد از روی گردانی از دین و سرگردانی در وادی حیرت، و توجیه ناروای دین تا جایی که بنادانی مرگ خدا^۲ و یا کنار گذاشتن فکر خدا و زندگی اخروی را اعلام کرد!^۳ به این نتیجه رسیده است که زندگی انسان به ایمان و عقل نیاز دارد. زیرا زندگی بدون ایمان، بی معنا و خالی از امید می‌شود و بدون عقل، خرافاتی و بیهوده. ایمان است که به زندگی هدف می‌بخشد و عقل

۱- پترسون، مایکل و دیگران، عقل و اعتقادات دینی، مقدمه
۲- زمانی، مهدی، تاریخ فلسفه، ص ۱۲۹ و ویل دورانت، تاریخ فلسفه، ص ۵۵۱ و ۵۵۳.
۳- فروغی، محمد علی، سیر حکمت در اروپا، ج ۳، ص ۲۰۱.

معیار کمال را نشان می‌دهد و اهداف را دخواه و معقول می‌کند. عامل دیگری که بر ضرورت تحقیق در این مسئله می‌افزاید این است که در عصر ما برخی سعی دارند تا به گونه‌ای آموزه‌های دینی را از گزاره‌های عقلانی تفکیک کنند و چنین تبلیغ می‌کنند که تعالیم اسلام برای ارتقای فکر محرومان و مستضعفان نازل شده است اما به تدریج اندیشه و عقل بشر به کمال رسیده و با تکامل فکر نیازی به دین و تعالیم آن نیست. بنابراین لازم است، دین پژوهان با درک عالمانه از مقتضیات نوین زمان، برای برخورد مناسب با چنین فضایی، به تبیین معقول و منطقی مسائل دینی پرداخته، با روشن نمودن نکات مبهم آنها، بخصوص در حوزه ایمان و عقل، با استفاده از راهنمایی‌های قرآن و حدیث، موجبات تعمیق باورهای دینی و بالندگی و رشد آنها را، در جهان اسلام، فراهم آورند.

۱-۱-۴- پیشینه تحقیق:

از لحاظ تاریخی می‌شود گفت که بحث عقل و ایمان از مباحث مشهور فکر بشری است که در غالب ادیان مطرح بوده است قبل از اسلام در میان مسیحیت و حتی قبل از میلاد مسیح مطرح بوده است گفته می‌شود که در میان حکمای یونان فیلون نخستین حکیمی بوده که در این باره سخن گفته است چنانچه آربری و کالین براون در نوشته‌های خود به این مطلب تصریح کرده‌اند.^۱

بنابراین اصل موضوع از لحاظ تاریخی سابقه طولانی دارد در طول تاریخ مسیحیت و اسلام این موضوع مورد بحث قرار گرفته و موجب پیدایش آراء زیاد میان حکمای غربی و اسلامی شده است اشاره اجمالی به آراء در توضیح مسئله خالی از فایده نیست.

الف- در مسیحیت:

ژیلسون در ارتباط عقل و ایمان می‌نویسد:

در کتاب مقدس مندرج است آن چه که در نیل به رستگاری، دانستن آن اهمیت دارد این است که شریعت را باید آموخت و در آن تأمل نموده و به احکام آن عمل کرد، در این صورت دیگر نیازی به فلسفه نخواهد بود.^۲

۱- آربری، ارتورجان عقل و وحی در اسلام، ترجمه حسن جوادی، ص ۵.
۲- ژیلسون، ایتین، عقل و وحی در قرون وسطی ترجمه شهرام پازوکی، ص ۳.

با بررسی تاریخ فلسفه این نکته بدست می‌آید که بحث ارتباط عقل و ایمان در تمام دوره‌ها، گاهی شدید و گاهی ضعیف، مطرح بوده است به عنوان مثال (پولس قدیس) در نوشته‌هایش به (کولسیان) می‌گوید:

«با خبر باشید که کسی شما را با فلسفه و مکر باطل نرباید و در ادامه می‌افزاید که آتن را با اورشلیم چه کار... کافران را با مسیحیان چه مناسبت است...»^۱

روشن است که وی بر اساس این عبارت پیروی از عقل را اجازه نمی‌دهد زیرا فلسفه و لو فلسفه مادی باشد به ناچار از منطق و روش عقل پیروی می‌کند و از این رو نه تنها پولس قدیس بلکه قدیسان هم مشرب او بدون چون و چرا عقل را رد می‌کردند در این میان برخی از قدیسان این مطلب را با تعدیل و بدون افراط و حذف عقل مطرح کرده‌اند به عنوان مثال: اسقف اگوستین چنین می‌گوید:

«بهترین طریق و امن‌ترین جاده وصول به حقیقت طریقی نیست که از عقل شروع شود و از یقین عقلی به ایمان منتهی گردد بلکه برعکس، طریقی است که مبدأ آن ایمان است و از وحی به عقل راه می‌یابد، فهم، پاداش ایمان است لذا در پی آن نباش که بفهمی تا ایمان بیاوری بلکه ایمان بیاور تا بفهمی.»^۲

علاوه بر این دو دیدگاه اندیشه دیگری در عالم مسیحیت است که می‌گوید: بدون ارسطو (عقل) هیچ کس اهل الاهیات نمی‌شود یعنی با درک عقلی می‌توان وحی را فهمید.^۳

ب: در اسلام

بحث عقل و وحی و ارتباط یا تعارض بین آن دو در جهان اسلام سابقه طولانی دارد شواهد تاریخی حاکی است که در قرون اولیه اسلام این مباحث مطرح بوده اما به تدریج با دسته بندی و تفکیک علوم از یک دیگر، این نزاع شدیدتر گردید به حدی که گاهی فقها، عرفا را و متکلمان، حکما را تکفیر می‌کردند.

طبق شواهد تاریخی مسلمانان همانند مسیحیان در بکارگیری عقل در مسائل و احکام شرع یا کنار گذاشتن آن

۱- همان، ص ۵۰.

۲- همان، فصل اول، برتری ایمان.

۳- ایان، باربور، علم و دین، ترجمه خرمشاهی، بهاء الدین، ص ۲۲ و ۳۴.

و اکتفا به ظواهر شریعت با هم منازعاتی داشته اند
عده‌ای تنها ظواهر شرع را عمل کرده و عقل را در
احکام دینی دخالت نداده اند و گروه دوم گفته اند بدون
استفاده از عقل عمل به احکام دین مؤثر نخواهد بود.^۱

۱-۱-۵- پرسش اصلی و پرسش‌های فرعی تحقیق:

پرسش اصلی تحقیق سؤال از ماهیت ایمان و عقل و
رابطه آن دو از دیدگاه قرآن و حدیث است که نویسنده
در این تحقیق تلاش می‌کند تا به پاسخ درست آن دست پیدا
کند.

سوالات فرعی تحقیق زیاد است که به برخی از آنها
اشاره می‌شود:

- ۱- ماهیت ایمان از دید قرآن و حدیث چیست؟
- ۲- فرق ایمان و اسلام از دیدگاه قرآن و حدیث چیست؟
- ۳- آیا ایمان قابل زیادت و نقصان است؟
- ۴- ایمان تقلیدی درست است یا نه؟
- ۵- ماهیت عقل از دیدگاه قرآن و حدیث چیست؟
- ۶- ارزش و ماهیت عقل در منابع دینی چیست؟
- ۷- تعامل ایمان و عقل با یکدیگر چگونه است؟ آیا
ایمان در توسعه عقل و متقابلاً شرایط عقلانی و کارکرد و
تأملات عقلانی در ازدیاد ایمان مؤثر است یا نه؟

۱-۱-۶- فرضیه تحقیق:

پس از روشن ساختن معنای عقل و ایمان از دیدگاه قرآن
و حدیث فرضیه‌ای که محقق در این رساله به دنبال اثبات
و یا محقق ساختن آن است این است که عقل و ایمان در
اسلام ارتباط تنگاتنگ دارند و میزان مدد رسانی آنها
به یکدیگر بسیار فراوان است در حدی که در این مکتب
هرگز به ایمان غیر عقلانی و کورکورانه دستور داده نشده
است حتی ایمان به مسائل فرعی و جزئی که در ظاهر عقلانی
نیست، از عقلانیت اجمالی برخوردار است.

۱-۱-۷- روش تحقیق:

شیوه گردآوری اطلاعات در این تحقیق به روش
کتابخانه‌ای است و در رابطه با موضوع تحقیق منابع لغوی
و تفسیری، روایی و... مورد مطالعه قرار گرفته است
سپس مطالب بدست آمده بررسی و تجزیه و تحلیل شده و در
نهایت به شکل حاضر فصل‌بندی آنها صورت گرفته است.

۱-۱-۸- موانع و محدودیت‌های تحقیق

۱- لاهیجی، عبدالرزاق، شوارق الالهام فی شرح تجرید الکلام، مقدمه کتاب،
ص ۴۷ تا ۴۹.

به طور طبیعی هر تحقیقی مستلزم برخی از شرایط و زمینه‌ها و ابزارهایی است که فقدان هر یک از آنها ممکن است ضعفها و کاستی‌هایی را در پی داشته باشد از این رو می‌توان گفت این تحقیق با محدودیت‌های زیر روبرو بود:

۱- برغم کثرت منابع مشابه موضوع تحقیق اولاً تا آنجا که من بررسی کردم در رابطه مستقیم با عنوان تحقیق نوشته‌ای را ندیدم ثانیاً نوشته‌ها در مورد ایمان و یا عقل به صورت پراکنده و جدا از هم و با وجود این از زوایا و منظرهای دیگر تهیه شده‌اند مثل: ایمان و کفر، آثار ایمان، ویژگی‌های مومن، عقل در فلسفه و امثال این نوشته‌ها که با هدف و شیوه رساله حاضر رابطه‌ای بسیار ضعیف دارد. از این لحاظ نویسنده رساله در عمل به ظاهر با مطالب همگون زیاد و لکن در واقع با کمبود منابع لازم روبرو بوده است.

۲- از همه مهمتر کثرت آیات و روایات مربوط به عقل و ایمان که بررسی جامع آنها فرصت قابل توجه لازم دارد اما مجال محدود رساله یکی دیگر از موانعی بود که اجازه نمی‌داد بحث جامعی در موضوع رساله انجام بگیرد.

۱-۲- واژه شناسی

۱-۲-۱- عقل در لغت

واژه عقل در لغت به معانی گوناگون از قبیل: حجر، نُهی، فهم، قلب، دیه، حصن، امساک، حفظ کردن، بستن(عقد)، نسبت دادن، ... آمده است.

راغب اصفهانی می‌گوید:

اصل العقل الامساک و الاستمساک کعقل البعیر بالعقال یعنی اصل عقل خودداری و جلوگیری کردن است. همانطور که شتر را با عقال (ریسمان) نگه می‌دارند.^۱
العقل: الحجر، النُّهی، القلب، الدیه، الحصن...
العقل: التثبیت فی الامور (تأنی و تاخیر برای تفکر و مشاوره) عقل الشی: فهمه^۲

عقل الصبی و المعتوه: اذا ادرك و زکی^۳

رجل عاقل: کان حسن الفهم وافر العقل^۴

عرب عقل را از آن جهت عقل می‌نامد، که صاحبش را از انحراف و مهالک باز می‌دارد.^۵

زنی که به خاطر حیا، در خانه می‌ماند و از بیرون رفتن امساک می‌کند، عقیده نامیده می‌شود.^۶

دیه را از آن سبب که به وسیله آن خون مقتول حفظ می‌شود و هدر نمی‌رود، عقل گویند.^۷

حصن و پناهگاه، از آن جهت که پناهنده خود را حفظ می‌کند و مانع دستیابی دشمن می‌شود، عقل نامیده می‌شود.^۸

بستگان فرد از جانب پدر را (عاقله الرجل) گویند، چون آنان با پرداخت دیه جان قاتل خطائی را حفظ می‌کنند.^۹

طنابی که از آن برای بستن پای شتر استفاده می‌شود و شتر را از حرکت باز می‌دارد، عقال نامیده می‌شود.^{۱۰}

۱ - راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن، ص ۳۴۲.
۲ - ابن منظور، لسان العرب، ج ۹، ص ۳۲۶ و جوهری، الصحاح، ج ۲، ص ۱۳۲.
۳ - فراهیدی، خلیل، العین، ج ۲، ص ۱۲۵۳.
۴ - احمد ابن فارس، مقایس اللغه، ج ۴، ص ۶۹.
۵ - ابن منظور، همان، (سمی العقل عقلاً لانه یعقل صاحبه عن التورط فی المهالک ای یحبسه) و ابو هلال العسكري، معجم الفروق اللغویه، ص ۳۶۶.
۶ - فراهیدی، خلیل، همان (العقيله: المرئه المخدره، المحبوسه فی بیتها) و احمد بن فارس، همان.
۷ - احمد بن فارس، همان.
۸ - فراهیدی، احمد بن فارس و جوهری، همان.
۹ - همان.
۱۰ - جوهری، ابن منظور، احمد بن فارس: ... العقال هو الرِّباط.